অধ্যায় ৩ ঃ মাধৱদেৱ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন*

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ নাট্যকাৰৰ পৰিচয়

৩.৪ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাট

- ৩.৪.১ নাটখনিৰ মূল
- ৩.৪.২ নাটখনিৰ বিষয়বস্তু
- ৩.৪.৩ নাটখনিৰ চৰিত্রসৃষ্টি
- ৩.৪.৪ নাটখনিৰ ৰস বিচাৰ

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৬ অধিক জানিবলৈ

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

৩.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মাধৱদেৱৰ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ মূল, বিষয়বস্তু আৰু চৰিত্রসমূহ পর্যালোচনা কৰিব পাৰিব
- *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ বিষয়বস্তুৰ স্তৰকেইটাৰ মাজেৰে প্রকাশ পোৱা ভগৱান কৃষ্ণৰ মহিমা নাট্যকাৰে কেনেদৰে উপস্থাপন কৰিছে তাক অনুধাৱন কৰিব পাৰিব
- মাধৱদেৱৰ নাট্যকৃতিত বিল্বমঙ্গলৰ *কৃষ্ণকর্ণামৃতৰ* প্রভাৱ সম্পর্কে জানিব পাৰিব

৩.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায় দুটাত আপুনি অঙ্কীয়া নাটৰ সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰাৰ লগতে শঙ্কৰদেৱ বিৰচিত এখন নাট *ৰুক্মিণী হৰণৰ* বিষয়বস্তু, বৈশিষ্ট্য, চৰিত্র, ৰস আদি দিশসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল। এতিয়া আমি শঙ্কৰদেৱৰ প্রিয় শিষ্য আৰু তেওঁৰ সাহিত্যিক উত্তৰাধিকাৰী মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা *অর্জুন-ভঞ্জন* শীর্ষক অঙ্কীয়া নাটখন অধ্যয়ন কৰিম।

গুৰুৰ পদানুসৰণ কৰি মাধৱদেৱেও ছখন নাট ৰচনা কৰিলে। কিন্তু নাট্য আলোচকসকলে তেওঁ ৰচনা কৰি থৈ যোৱা নাট্য ৰচনাৰ বৈশিষ্ট্যৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি কেৱল *অর্জুন-ভঞ্জন*কেহে অঙ্কীয়া নাট আখ্যা দিছে। বাকী পাঁচখনৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখি সেইকেইখনক ঝুমুৰা বুলি আখ্যায়িত কৰিছে। মন কৰিব যে মাধৱদেৱৰ বিৰচিত পাঁচখন নাটক ঝুমুৰা বোলা হয় যদিও সামগ্রিকভাৱে শঙ্কৰ-মাধৱৰসমূহ নাট্যকৃতিকে (বাৰ নাট) অঙ্কীয়া নাট বোলা হয়। ইয়াৰ বাহিৰে

পৰৱৰ্তী সময়ত অঙ্কীয়া নাটৰ আৰ্হি আৰু অনুকৰণত ৰচিত নাটসমূহক 'অঙ্কীয়া' আখ্যা দিয়া নহয়। অৱশ্যে শঙ্কৰদেৱৰ অঙ্কীয়া নাটকেইখনত থকা যুৱক বা পূৰ্ণ বয়স্ক কৃষ্ণৰ পৰিৱৰ্তে মাধৱদেৱৰ অঙ্কীয়া নাটত আমি বালসুলভ চপলতাৰে পূৰ্ণ শিশু কৃষ্ণৰ মনোৰম ৰূপ প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ পাওঁ।

৩.৩ নাট্যকাৰৰ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে অধ্যয়ন কৰি আহিছে যে, মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ লগতে তেৰাৰ প্ৰধান শিষ্য মাধৱদেৱেও তেওঁৰ বিশাল ব্যক্তিত্ব আৰু সাহিত্য সৃষ্টিৰে অসমীয়া সাহিত্যৰ ভঁৰাল সমৃদ্ধ কৰাৰ লগতে অসমৰ জনসাধাৰণলৈ এক অপূৰ্ব সাংস্কৃতিক অৱদান আগবঢ়াইছে। মাধৱদেৱে সকলো ক্ষেত্ৰতে গুৰুৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ কৰিছিল। ৰাজনৈতিক খামখেয়ালিৰ বাবে শঙ্কৰদেৱে আহোম ৰাজ্য ত্যাগ কৰি ভটিয়াই আহিবলৈ লওতে তেৱোঁ গুৰুৰ লগত আহে। তেওঁ গুৰুক ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰত সক্ৰিয়ভাৱে সহায় কৰে। শঙ্কৰদেৱৰ মহাপ্ৰয়াণৰ আগে আগে গুৰুজনাই মাধৱদেৱক ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ ন্যস্ত কৰিছিল। ধৰ্মবস্তু প্ৰসাৰৰ অধিকাৰ লাভ কৰি তেওঁ একান্তভাৱে গুৰুদায়িত্ব পালন কৰিছিল। মাধৱদেৱে নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাৰ উপৰি গুৰুৰ আদৰ্শ অনুসৰণ কৰি একশ্ৰেণীৰ উচ্চ পৰ্যায়ৰ সাহিত্য সৃষ্টি কৰি থৈ গৈছে। এই বিষয়ে প্ৰথম যাণ্মাসিকৰে প্ৰথম পাঠ্যবিষয়ৰ সপ্তম অধ্যায়ত বহলাই আলোচনা কৰাৰ বাবে পুনৰাই ইয়াত বহলাই আলোচনা কৰা নহ'ল।

আপুনি নিশ্চয় জানে যে, মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে অঙ্কীয়া নাটসমূহ ৰচনা কৰাৰ পাছত তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য মাধৱদেৱেও গুৰুৰ পথ অনুসৰণ কৰি ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ অৰ্থে কাব্য আৰু নাট ৰচনাত মনোনিবেশ কৰিছিল। শঙ্কৰদেৱে ৰচনা কৰা ছখন নাটৰ পাছত মাধৱদেৱে আন ছখন নাট ৰচনা কৰিছিল। মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা ছখন নাটৰ ভিতৰত অকল *অৰ্জুন-ভঞ্জন*তহে শঙ্কৰদেৱ সৃষ্ট অঙ্কীয়া নাটৰ বৈশিষ্ট্য কিছু পৰিমাণে পোৱা যায়। তাৰ বাহিৰে বাকীকেইখনত এই বৈশিষ্ট্য একেবাৰে পোৱা নাযায়। *অৰ্জুন-ভঞ্জন*ৰ বাহিৰে তেওঁৰ বাকী নাটকেইখনক ঝুমুৰা আখ্যা দিয়া হৈছে। অৱশ্যে কেতিয়াৰ পৰা তেওঁৰ নাটসমূহক ঝুমুৰা বোলা হৈছে সেই বিষয়ে সঠিক তথ্য পোৱা নাযায়। এই বিষয়েও পূৰ্বৰ অধ্যায়টোতে বহলাই আলোচনা কৰি অহা হৈছে বাবে ইয়াত পুনৰুক্তি কৰা নহ'ল। এইখন পাঠ্যবিষয়ৰ বাবেও সেইখিনি অংশ অধ্যয়ন কৰাটো বাধ্যতামূলক।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক — ৩.১

অধিক জানিবলৈত থকা কিতাপসমূহৰ সহায়েৰে 'ঝুমুৰা' শব্দটোৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য আৰু কি কি দিশত শঙ্কৰদেৱ বিৰচিত নাটসমূহতকৈ ই পৃথক — সেই বিষয়ে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

৩.৪ *অৰ্জুন-ভঞ্জন* নাট

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা নাটসমূহৰ ভিতৰত অঙ্কীয়া নাটৰ বৈশিষ্ট্য কেৱল *অৰ্জুন-ভঞ্জন* নাটতহে কিছু পৰিমাণে ৰক্ষিত হৈছে। *অৰ্জুন-ভঞ্জন* নাটখনি

মাধৱদেৱৰ প্ৰথম আৰু সম্পূৰ্ণ কাহিনীযুক্ত নাট আৰু কলেবৰতো ডাঙৰ। শঙ্কৰদেৱৰ জীৱিত কালত গণককুছিত থকা সময়ত মাধৱদেৱে *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখনি ৰচনা কৰিছিল। মন কৰিবলগীয়া যে *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখনিক দৈত্যাৰি ঠাকুৰে ৰচনা কৰা চৰিত পুথিত (পদ সংখ্যা ১২৮৬) *দধিমথন ঝুমুৰা* বুলি উল্লেখ কৰিছে।

৩.৪.১ নাটখনিৰ মূল

অর্জুন-ভঞ্জন নাটৰ কাহিনীভাগ মূল *ভাগৱতৰ* দশম স্কন্ধ। মাধৱদেৱে *ভাগৱতৰ* দশম স্কন্ধৰ নৱম, দশম আৰু একাদশ অধ্যায়ৰ কথাখিনিৰ ওপৰতে নির্ভৰ কৰি *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ কাহিনীভাগ বর্ণনা কৰিছে। *ভাগৱতৰ* বাহিৰেও *বিষ্ণু পুৰাণৰ* পঞ্চমাংশৰ ষষ্ঠ অধ্যায়, *হৰিবংশ পুৰাণৰ* তেষষ্ঠিতম অধ্যায় আৰু বিল্বমঙ্গলৰ *কৃষ্ণ কর্ণামৃত* গ্ৰন্থৰ পৰাও কোনো কোনো অংশ নাটখনিত সামৰা হৈছে। নাটখনিৰ সামৰণিত থকা নন্দ-যশোদাৰ দাম্পত্য কলহৰ বিৱৰণখিনিৰ বাহিৰে বাকী সকলোখিনি মাধৱদেৱে *ভাগৱতৰ* পৰাই গ্ৰহণ কৰিছে। নাটখনিৰ নান্দী শ্লোক আৰু নাটৰ মাজৰ শ্লোক তিনিটা *কৃষ্ণ কর্ণামৃত* গ্ৰন্থৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছে। সেয়া মাধৱদেৱৰ নিজা সৃষ্টি নহয়। বিল্বমঙ্গলৰ *কৃষ্ণ কর্ণামৃতৰ* শ্লোককেইটা হ'ল—

১) ঘোষস্য মোহশামনায় মিথোগুণেন।
মধ্য বৱন্ধা জননী নৱনীতচোৰম্।।

২) নক্ষত্ৰমিত্ৰ নৱনীতাকণাৱৰ্কীনাম।
বক্ষস্থলোদৰমগোচৰমাগমানাম।।

৩) পৰিমিমুপদেশমাদৃয়ধং
নিগমৱনেসু নিতান্ত চাৰক্ষীণাঃ।।

জানি থোৱা ভাল

বিল্বমঙ্গল পোন্ধৰ শতিকাৰ দক্ষিণ ভাৰতীয় ভক্ত কবি। দক্ষিণ ভাৰতৰ পৰম্পৰাগত বিশ্বাস মতে তেওঁক কোনোৱে তামিলভাষী আৰু কোনোৱে মালয়ালমভাষী বুলি কয়। বংগদেশত তেওঁৰ ৰচনাৱলী *শ্ৰীকৃষ্ণস্তোত্ৰম্* আৰু পশ্চিম ভাৰতত *বাল গোপাল স্তুতি* আৰু দক্ষিণ ভাৰতত *কৃষ্ণ কর্ণামৃত* নামে জনাজাত। তেওঁৰেই অন্য এটা নাম হ'ল লীলাশুক।

কৃষ্ণ কর্ণামৃত গ্ৰন্থৰ শিশু কৃষ্ণৰ লীলা বিষয়ক সুন্দৰ, সহজ-সৰল আৰু ভক্তিমূলক শ্লোকসমূহৰ দ্বাৰা মাধৱদেৱ নিশ্চয় অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। সেয়ে তেওঁ নাট-ঝুমুৰাসমূহত বিল্বমঙ্গল লীলাশুকৰ *কৃষ্ণ কর্ণামৃতৰ* পৰা অনেক সমল সংগ্ৰহ কৰিছিল। অৱশ্যে এইখন নাটৰ শেষৰ শ্লোকটো *হৰিবংশ পুৰাণৰ* পৰা লোৱা।

স্বপ্রতিভাশালী মাধৱদেৱে মূলৰ লগত সংগতি ৰাখি মূলত নথকা সত্ত্বেও নাটৰ প্রয়োজনীয়তালৈ লক্ষ্য ৰাখি কোনো কোনো ঠাইত নিজস্ব পৰিকল্পনাৰে নাটকীয় কাহিনীভাগ সজাই তুলিছে। এনে কৰাৰ ফলত মূলৰ বর্ণনা অংশতকৈ নাটকীয় কাহিনীয়ে সর্বসাধাৰণ পাঠক-দর্শকক বেছিকৈ আকর্ষণ কৰিছে।

নাটৰ কাহিনীত যশোদাই গোপীসকলক দধি মথনত বেছিকৈ লৱণু নোপোৱা বাবে খং কৰি নিজেই দধি মথিবলৈ লৈছে। তেওঁ নিজে দধি মথোতে আনতকৈ বেছি লৱণু পালে গোপীসকলক শাস্তি দিব বুলি বাণীও শুনাইছে। সাজোন-কাচোন কৰি কর্পূৰ, তামোল খাই দধিমথন কাম আৰম্ভ কৰা যশোদাৰ চৰিত্রৰ এনে বর্ণনা মূলত নাই। ই নাট্যকাৰৰ স্বকীয় সৃষ্টি।

যশোদাই দধি মথি থকা অৱস্থাত পুত্রস্নেহত কৃষ্ণক কোৱা— "তোহো হামাৰি কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা। মাথাক মুকুট, শিৰৰ ভূষণ, গলাৰ সাতসৰী।" আকৌ কৃষ্ণই কোৱা— "হামু পৰমেশ্বৰ লক্ষীৰ নায়ক, ইহাৰি গৃহে ভকতিত বশ্য হুয়া ৰহেঁছি" ইত্যাদি নাটকীয় বচন নাট্যকাৰৰ নিজা সৃষ্টি, সেয়া নাট্যকাৰৰ সৃষ্টিশীল মনৰ পৰিচায়ক। কৃষ্ণই মাকৰ মথনি দণ্ডত ধৰি আমনি কৰা, মাকে উপায়ান্তৰ হৈ কৃষ্ণক স্তনপান কৰোৱা আৰু উতলি পৰা গাখীৰ নমাবলৈ চাওঁতে কৃষ্ণক থেকেচা মাৰি থোৱাৰ ফলত কৃষ্ণই স্বগতোক্তিৰে নিজৰ মহিমা বর্ণনা কৰা কথা মূল *ভাগৱততে* উল্লেখ নাই। নাট্যকাৰে কৃষ্ণৰ মহিমা বর্ণনাৰ বাবেহে নাটত তেনে উক্তি প্রয়োগ কৰিছে। মাধৱদেৱৰ এনে স্বকীয় উদ্ভাৱনাই নাটকীয় কাহিনীক অধিক আকর্ষণীয় কৰি তুলিছে।

ভাগৱততে কৃষ্ণক ৰছীৰে বন্ধাৰ সলনি নাটত গৰুৰ পঘাৰে বন্ধাৰ কথা আছে। *হৰিবংশ* আৰু *বিষ্ণু পুৰাণ* দুয়োখনতে কৃষ্ণক বন্ধাৰ কাৰণ অলপ বেলেগ বেলেগকৈ বর্ণনা কৰা আছে। কৃষ্ণক উৰলত বন্ধাত ৰোহিণী প্রমুখ্যে গোপীসকলে বাধা দিয়া, কৃষ্ণই উৰলৰে সৈতে যমলার্জুনৰ মাজেৰে সৰকি যাবলৈ চেষ্টা কৰা — আদি নাট্যকাৰৰ নিজা সৃষ্টি, কাৰণ তেনে কৰিলেহে ভগৱানৰ মহিমা প্রকাশ পোৱাৰ থল নাট্যকাৰে অনুভৱ কৰিছিল।

মূল গ্রন্থত থকা নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱৰ শাপগ্রস্ত জীৱনৰ বিস্তৃত বর্ণনা নাট্যকাৰে নাটত পৰিহাৰ কৰি চমুৱাইছে। মাত্র কুবেৰৰ পুত্রদ্বয়ে নাৰদৰ শাপত যমলার্জুন ৰূপে থাকি কৃষ্ণৰ স্পর্শত মুক্তি লাভ কৰাটোহে নাটত দেখুওৱা হৈছে। মূলত অর্জুন গছ উভালি পৰা শব্দ শুনি নন্দ গোপসকলৰ সৈতে তাত উপস্থিত হৈছে আৰু যমলার্জুনৰ মাজত উৰলৰ সৈতে লাগি থকা কৃষ্ণক হাঁহিমুখে কোলাত তুলি লৈছে। কিন্তু নাটখনত এই অংশটোক কেন্দ্র কৰিয়েই নন্দ-যশোদৰ মাজত দাম্পত্য কলহৰ সৃষ্টি কৰিছে।

নাটখনিৰ চৰিত্রসমূহ মূলতকৈ অধিক সজীৱ। নাটকীয় কাহিনীভাগক ঐশ্বৰিকতা আৰু নিজস্ব মৌলিক ভাৱনাৰ সংমিশ্রণেৰে মূলতকৈয়ো অধিক আকর্ষণীয় ৰূপত নাট্যকাৰে নাটখনিত তুলি ধৰিছে।

৩.৪.২ নাটখনিৰ বিষয়বস্তু

মাধৱদেৱৰ ৰচিত নাটৰ ভিতৰত *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখনেই প্রথম আৰু পূর্ণাঙ্গ নাট। এইখন নাটত এটা স্বয়ং সম্পূর্ণ কাহিনী উপস্থাপন কৰা হৈছে। সামগ্রিকভাৱে ক'ব পাৰি — কুবেৰৰ দুই পুত্র নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱক নাৰদৰ অভিশাপৰ পৰা মুক্ত কৰি যমলার্জুন ভঙ্গৰ জৰিয়তে কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিক ৰূপ প্রকাশ কৰাটোৱেই *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ মূল বিষয়বস্তু। শঙ্কৰদেৱৰ জীৱিত অৱস্থাত, ১৫৪৫ৰ পৰা ১৫৫০ৰ মাজৰ কালছোৱাত গণককুচিত থাকোঁতে মাধৱদেৱে *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখন ৰচনা কৰিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ মতে মাধৱদেৱৰ *অর্জুন-ভঞ্জন* ভাওনাত শঙ্কৰদেৱে নন্দৰ আৰু মাধৱদেৱে উপনন্দৰ ভাও লৈছিল। এই কথা সঁচা হ'লে শঙ্কৰদেৱৰ জীৱিত অৱস্থাত যে নাটখনি ৰচনা কৰা হৈছিল তাক স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। *অর্জুন-ভঞ্জন*ৰ গাঁথনিও শঙ্কৰদেৱৰ পূর্ণাঙ্গ নাটকেইখনৰ লগত যথেষ্ট মিলে। এইটো অনুমান কৰিব পাৰি যে গুৰুজনাৰ জীৱন কালত মাধৱদেৱে তেৰাই দেখুওৱা পথৰ পৰা আঁতৰি যাবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। নাট্যকাৰে মূলত নথকা সত্ত্বেও নিজস্ব কলা-কৌশলেৰে নাটকীয় কাহিনীভাগ তিনিটা স্তৰৰ মাজেৰে আগবঢ়াই নিছে। সেই স্তৰ তিনিটা হ'ল—

- শিশু কৃষ্ণ আৰু মাতৃ যশোদাৰ মাজত হোৱা স্নেহসিক্ত বিৰোধ
- যমলার্জুন ভঙ্গ
- নন্দ আৰু যশোদাৰ দাম্পত্য কলহ।

*অর্জুন-ভঞ্জন*ক কেন্দ্র কৰি নাটকীয় বিষয়বস্তুৱে গতি লাভ কৰিছে যদিও নাটৰ আৰম্ভণিতে স্তনপান কৰিবলৈ নাপাই কৃষ্ণই কৰা ৰোহ, অভিমান, মাকৰ দ্বাৰা কৃষ্ণক শাসন আৰু সমাপ্তিত নন্দ-যশোদাৰ পাৰিবাৰিক কলহৰ দ্বাৰা নাটখন অধিক আকর্ষণীয় হৈ উঠিছে।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে শ্রীকৃষ্ণৰ বর্ণনা বিষয়ক শ্লোকেৰে কৃষ্ণৰ প্রতি নমস্কাৰ জনাই *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখনি আৰম্ভ কৰিছে। নাটখনিৰ বিষয়বস্তু আৰম্ভ হৈছে নন্দৰজাৰ ৰাণী যশোদাৰ দধিমথন কার্যৰে। এদিনাখন যশোদাই ঘৰৰ কাম কৰা গোপীসকলে দধিমথা কার্যত অসন্তুষ্ট হৈ নিজেই দধি মথিবলৈ ল'লে। নাট্যকাৰে ৰূপ দিয়া এগৰাকী সুগৃহিণী যশোদাই অন্য দাসীসকলে দধি মথিলে বেছি লৰণু নাপাই বাবে নিজেই মথনী দণ্ড লৈ দধি মথাত লাগিল। সেইদিনা গোপীসকলক ঘৰৰ আন কামত লগাই দি তেওঁ দধি মথনত বেছি লৰণু পালে তেওঁলোকক শাস্তি দিব বুলি সাৱধানবাণীও শুনালে। গোপীসকলক তেনেদৰে কৈ দিব্যবস্ত্র পৰিধান কৰি, মালতী আদি নানান পুষ্প খোপাত গুঁজি, নতুন কাপোৰ গাত মেৰিয়াই, চকুত কাজল সানি, কর্পূৰ, তামোল খাই দধি মথন কার্য আৰম্ভ কৰিলে।

যশোদাই দধি মথন কৰি থকা সময়ত শিশু কৃষ্ণ ওচৰতে উমলি আছিল। নিজৰ

কর্মত ব্যস্ত থকা সত্ত্বেও ওচৰতে ওমলি থকা 'প্রাণৰ পুতুলি' কৃষ্ণৰ গুণ গান গাই তেওঁক স্মৰণ কৰিবলৈ যশোদাই পাহৰা নাছিল। কৃষ্ণৰ নির্মল, সুকোমল মুখমণ্ডল দেখি আপোন পাহৰা হৈ তেওঁৰ গুণ গান বর্ণনা কৰিছে— 'হে বাপু কৃষ্ণ, তুহো হামাৰি কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা, মাথাক মুকুট, শিৰৰ ভূষণ, গলাৰ সাতসৰী, কর্ণৰ কুণ্ডল, কৰৰ কংকণ। আহে বাপু, তোহাৰি অৰুণ অধৰক বালাই লএঞা। মধূৰ হাস্যে ৰহয়া যাএঞা; ৰাতুল চৰণক হুয়া মৰিয়া যাএঞা।" কৃষ্ণয়ো মাকৰ মুখত নিজৰ গুণৰ বর্ণনা শুনি নিজৰ মহিমা প্রকাশৰ কথা ভাবিলে আৰু ভক্তা গোপীসকলৰ বিপদৰ কথা ভাবি মনতে গুণিলে— "হামু পৰম ঈশ্বৰ লক্ষ্মীক নায়ক। ইহাৰি গৃহে ভকতিক বশ্য হুয়া ৰহৈছি। হামু জীৱক পৰম দুর্লভ। ইহাৰি গৃহে হামাকু পাই মনৰ পূৰণ নাহি ভেল। বস্তুক বাঞ্ছা নাহি টুটত। হামাৰ ভকতা গোপীসৱক কোপ কৰিয়ে লৱণু অধিক কৰিয়ে গোপীসৱক দণ্ড কৰিতে অতয়ে শ্রম কৰিতে লাগল। ইহাঙ্ক আজু লৱণু তুলিতে নাহি দেৱব।" গতিকে তেওঁ মাকৰ মথনি দণ্ডত ধৰি মাকক আমনি কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু স্তনপান কৰিব বিচাৰিলে। যশোদায়ো পুত্রৰ আঁকোৱগোঁজ মনোভাৱ দেখি পুত্রস্নেহত তেওঁক স্তনপান কৰাবলৈ ধৰিলে। ইফালে আখাত তুলি থোৱা গাখীৰ উতলি পৰিব ধৰা বুলি এগৰাকী গোপীয়ে যশোদাক জনালে। যশোদাই গাখীৰ নমাবলৈ বুলি কৃষ্ণক কোলাৰ পৰা নমাব খোজে কিন্তু কৃষ্ণই মাকক এৰি নিদিয়ে।মাকে খণ্ডতে কৃষ্ণক কোলাৰ পৰা নমাই মাটিত থেকেচা মাৰি থৈ গাখীৰ নমাবলৈ যায়। তাকে দেখি সাধাৰণ মানৱ শিশুৰ দৰে কৃষ্ণৰো খং উঠিল। তেওঁ তেওঁৰ মহিমা দেখুৱাবলৈ প্রস্তুত হ'ল। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৃষ্ণৰ চৰিত্রৰ মাজেৰে সাধাৰণ মানৱ শিশুৰ ছবি অঙ্কন কৰিলেও তেওঁ যে স্বয়ং ভগৱান সেই কথা কৃষ্ণৰ বচনৰ মাজেৰে প্রকাশ কৰিছে এনেদৰে—

> হামু কোটি কোটি ব্রহ্মাণ্ডক নায়ক। ব্রহ্মাদিদেৱক পৰম দেৱতা। হামাকু মহা মহা যজ্ঞে সন্তোষ কৰাইতে নাহি পাৰত। সে হামু নিজ গুণে ভকতক বশ্য হুয়া, ভকতসবে শ্রদ্ধায়ে যে বস্তু হামাক দান কৰত তাহেক হামু পৰম সন্তোষে হামাৰ উদৰবর্ত্তী ব্রহ্মাণ্ডসৱক শুদ্ধ বস্তুৱে পবিত্র হোক বুলিয়ে ভোজন কৰোহো। দেখু, সে আমাক ওহি সাহঙ্কাৰী নিদাৰুণী গোৱাৰী সামান্য শিশু বুলিয়ে তনপান ছোড়ায়া মাটিত আছাড়ি পেলাই খীৰ ৰাখিতে গেল। হামাতো কৰিয়ে কড়া দুইক খীৰ অধিক মানল। তাহেক হানি হইতে গাৰ নাহি সহল ! পেখো আজু হামো হানি কৰিতে পাৰো কি নাহি পাৰো তাহেক পেখোক।

মাকে মাটিত থেকেচা মাৰি থৈ যোৱা বাবে সাধাৰণ শিশুৰ দৰে তেওঁ পটা গুটিৰে দধি ভাণ্ড ভাঙিছে, লৱণু দণ্ড ভাঙিছে, দধিবোৰ সিঁচৰতি কৰি পেলাইছে, লৱণু-দধি নিজে খাইছে আৰু বান্দৰকো খুৱাইছে। যশোদাই গাখীৰ নমাই থৈ আহি দেখে যে কৃষ্ণই সকলোবোৰ লণ্ডভণ্ড কৰি পেলাইছে। যশোদাক দেখি কৃষ্ণই লৰ মাৰিলে। যশোদায়ো কৃষ্ণক এশিকনি দিবলৈ এছাৰি এডাল লৈ পিছে পিছে খেদি গ'ল। কৃষ্ণৰ পিছে পিছে দৌৰি মাক যশোদা ভাগৰি পৰিল। পিছত যেনিবা জননীৰ দুখ দেখি কৃষ্ণই

নিজেই ধৰা দিলে। সূত্রধাৰে এই কথাখিনি বর্ণাইছে— "তদন্তৰ শ্রীকৃষ্ণ মানুষ ভাৱ দেখায়া পলাইতে যেন নাহি পাৰিয়ে মাৱক ভয়ে হাতে আখি ঢাকিয়ে কান্দিতে ৰহল।" কৃষ্ণক ধৰি আনি যশোদাই তেওঁক বান্ধিবলৈ জৰী আনিলে। শিশু কৃষ্ণই সেই সময়তে "নিজ যোগমায়া বেকত কৰল।" যশোদাই যিমানেই জৰী আনি কৃষ্ণক বান্ধিবলৈ লৈছে সিমানেই দুই আঙুল জৰীয়ে বান্ধিবলৈ নটা হৈছে। বাৰে বাৰে দুই আঙুল জৰী কম হোৱা বাবে কৃষ্ণক বান্ধিবলৈ অপাৰগ হৈ যশোদা ভাগৰি পৰিল। অৱশেষত ভক্তা জননীক সন্তুষ্ট কৰিবলৈ কৃষ্ণই নিজে বন্ধন লয়। যশোদাৰ এনে কার্যত ৰোহিণী প্রমুখ্যে গোপিনীসকলে নানা প্রকাৰে বাধা প্রদান কৰে। ৰোহিণীয়ে কৃষ্ণৰ মহিমাৰ কথাও যশোদাক এইদৰে সোঁৱৰালে— "ওহি মনুষ্য বালক নহি; প্রভাৱ দেখিয়ে হামু জানল, ওহি জগতক কাৰণ নাৰায়ণ।" কিন্তু যশোদা নিজৰ কার্যত অটল। তেওঁ গোপিনীসকলক কৃষ্ণক মোকলাই নিদিবলৈ সতর্ক কৰি দিলে আৰু কৃষ্ণক এটা উৰলত বান্ধি থৈ নিজৰ কামলৈ গ'ল। এইখিনিতে *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ প্রথম স্তৰৰ অন্ত পৰিছে। শিশু কৃষ্ণ আৰু মাতৃ যশোদাৰ স্নেহাসিক্ত বিৰোধৰ মাজেৰে নাট্যকাৰ মাধৱদেৱে এহাতে কৃষ্ণৰ মানৱীয় শিশু ৰূপ; আনহাতে, তেওঁৰ ঐশ্বৰিক ৰূপৰ সুন্দৰ সমন্বয় সাধন কৰিছে।

অর্জুন-ভঞ্জন নাটৰ দ্বিতীয় স্তৰ আৰম্ভ হৈছে যমলার্জুন ভঙ্গৰ মাজেৰে। নাটখনিৰ এই স্তৰটোৱেই হ'ল কাহিনীৰ কেন্দ্রবিন্দু। নাৰদৰ শাপত কুবেৰৰ দুই পুত্র নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱই এজোপা যমলার্জুন বৃক্ষ ৰূপে নন্দৰ পদূলিত ঠাই পাইছিল। নাৰদৰ বৰদান ৰূপে দুয়ো কুবেৰ পুত্রই কৃষ্ণৰ স্পর্শতহে পুনৰ জীৱন লাভ কৰিব। কুবেৰ পুত্রদ্বয়ে কৃষ্ণক মুক্তি লাভৰ বাবে স্মৰণ কৰিছে। কৃষ্ণয়ো দুয়োকে মুক্তিদান দিবৰ বাবে পৰিৱেশ সজাই লৈছে। নাট্যকাৰে অতি কৌশলেৰে কৃষ্ণৰ মহিমা তেওঁৰ নিজ মুখেৰেই ব্যক্ত কৰিছে — "দেখো আজু হামু ভকতক হাতে আপোন বন্দী হুয়াকহু বন্ধ সংসাৰ বন্ধ ছোড়ন কৰব। তেওঁ আকৌ কৈছে— 'ইহা জানি সৱলোক হামাক পৰম ঈশ্বৰ মানি ভকতি কয়কহু সংসাৰ ঘোৰ নিকাৰ তৰব।"

শাপগ্রস্ত কুবেৰৰ দুই পুত্রক বন্ধন মুক্ত কৰাৰ মানসেৰে কৃষ্ণই মাকে বান্ধি থোৱা উৰলৰ সৈতে চুচৰি গছজোপাৰ মাজেৰে পাৰ হ'বলৈ চেষ্টা কৰিলে। কৃষ্ণই আঁঠুকাড়ি 'কঙ্কাল ফান্দিয়ে' টান দিওতে দুই বৃক্ষ উভালি পৰিল। গছজোপাৰ পৰা দুই দেৱতাই দিব্য ৰূপ ধাৰণ কৰি "জয় জয় কৃষ্ণ বোলি দণ্ডৱতে বাৰম্বাৰ পৰনাম" কৰি হাতযো�ৰ কৰি নম্রভাৱে স্তুতি কৰিলে আৰু কৃষ্ণৰ আদেশ মতে নিজ স্থানলৈ গমন কৰিলে। শিশু কৃষ্ণৰ ভগৱানৰ স্বৰূপ এই স্তৰটোৱেই সুন্দৰভাৱে প্রকাশ পাইছে। কৃষ্ণৰ বন্ধন কর্মই ভক্তিৰ শ্রেষ্ঠত্ব নিৰূপণ কৰিছে। ভগৱৎপ্রেমে ঈশ্বৰৰ বন্ধন আৰু জীৱৰ মুক্তি সূচনা কৰে। এই বন্ধন আৰু মুক্তিয়েই *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ মূল প্রতিপাদ্য বিষয়। ইয়াতে নাটকীয় কাহিনীৰ দ্বিতীয় স্তৰটোৰ অন্ত পৰিছে।

নাটখনিৰ তৃতীয় স্তৰ আৰম্ভ হৈছে নন্দ-যশোদাৰ দাম্পত্য কলহৰ মাজেৰে।

মূলত নথকা এই অংশটো নাট্যকাৰে হাস্যৰস তথা কৃষ্ণৰ মহিমা প্রকাশৰ বাবেই ৰচনা কৰিছে। গছ উভালি পৰাৰ প্রচণ্ড শব্দ শুনি গোপসকলৰ সৈতে নন্দ সেই ঠাইত উপস্থিত হয়। বাগৰি পৰা অর্জুন গছজোপা দেখি তেওঁলোক চিন্তিত হৈ পৰে। গোৱালসকলে আশ্চর্য প্রকাশ কৰিলে— "ওহি কি অদভুত, বাত নাহি, বৃতি নাহি, নির্ঘাত বজ্রপাত নাহি, হস্তীসৱক বিক্রান্ত দোষ নাহি, অতয়ে বালক বৃক্ষ কৈচন উভৰি পৰল?" তাৰ মাজতে শিশু কৃষ্ণক উৰলৰ সৈতে পথালিকৈ লাগি ধৰা দেখি নন্দ ৰজাই আথে-বেথে পুত্রক কোলাত তুলি ল'লে। মৰমৰ পুত্রক যশোদাই তেনেদৰে বান্ধি থৈ শাস্তি দিয়া বুলি জানি তেওঁ যশোদাক নানান ধৰণে তিৰস্কাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। মাণিক পুতলী কৃষ্ণক গৰুৰ পঘাৰে উৰলত বন্ধাৰ বাবে নন্দই যশোদাক কটু ভাষাৰে গালি গালাজ কৰিলে। ক'ত তপস্যাৰ ফলত তেওঁ কৃষ্ণক পুত্র ৰূপে পাইছে— "হামু কত তপ কৰিয়ে দেৱক বৰে বৃদ্ধ বয়সত কৃষ্ণক পুত্র পাৱল।" তেনেহেন প্রাণৰ পুত্র কৃষ্ণক গৰুৰ পঘাৰে বান্ধি শাস্তি দিয়া বাবে যশোদাক তেওঁ "তুহু কি নিমিত্তে মানুষী ভেলি। ৰাক্ষসতো ধিক" বুলি গালি শপনি পাৰিছে।

যশোদাও মনে মনে থকা বিধৰ তিৰোতা নহয়। নাট্যকাৰে নন্দৰাণী যশোদাক এগৰাকী সাধাৰণ গাঁৱলীয়া মুখৰা তিৰোতা হিচাপে অঙ্কন কৰিছে। নন্দই পৰা গালিৰ প্রত্যুত্তৰত তেৰোঁ নন্দক কটু কথা শুনাই নন্দৰ মুখ বন্ধ কৰিলে। ইয়াতেই *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ সামৰণি পৰিছে। মূল যমলার্জুন ভঙ্গৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি নাট্যকাৰ মাধৱদেৱে যশোদাৰ দধি মথন কার্য আৰু কৃষ্ণৰ সৈতে মাতৃস্নেহৰ চিত্র, শেষত নন্দ-যশোদাৰ দাম্পত্য কলহ আদিৰ মাজেৰে নাটকীয় কাহিনীৰ সামৰণি মাৰিছে। সাধাৰণ মানৱ শিশুৰ মাজত থকাৰ দৰে শিশু কৃষ্ণৰ ঠেহ-ভেম, ভয়, উদ্ধতালি, চতুৰালি আদি নিখুঁত চিত্রণৰ মাজেৰে ভগৱানৰ ঐশ্বৰিক মহিমা প্রকাশ কৰাত নাট্যকাৰে সফলতা লাভ কৰিছে। নাটখনিৰ সকলো স্তৰতে নাট্যকাৰে দর্শক-পাঠকক কৃষ্ণ ভক্তিৰ প্রতি আবেদন জনাইছে।

আপুনি নিশ্চয় জানে যে অঙ্কীয়া নাটসমূহ নৃত্য-গীতপ্রধান হোৱা হেতুকে তাত সংলাপৰ স্থান কম। *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটতো সূত্রধাৰৰ কথাৰ মাজেৰে নাটৰ কাহিনী, চৰিত্র আৰু অৱস্থাৰ কথা প্রকাশ কৰা হৈছে। শঙ্কৰদেৱে নাটত ব্রজাৱলী ভাষা ব্যৱহাৰ কৰাৰ দৰে মাধৱদেৱও তেওঁৰ নাটসমূহত ব্রজাৱলী ভাষা প্রয়োগ কৰা দেখা যায়। কিন্তু মাধৱদেৱৰ নাটসমূহৰ ব্রজাৱলী ভাষা কথিত ভাষাৰ বেছি ওচৰ চপা। *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত নন্দ-যশোদাৰ মাজত হোৱা দাম্পত্য কলহৰ মাজেৰে যি সাধাৰণ গ্রাম্য কথিত ভাষা প্রয়োগ কৰা হৈছে, তাৰ দ্বাৰা সাধাৰণ শ্রেণীৰ লোকক অধিক আকর্ষণ কৰিবলৈ সমর্থ হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে— "আহে নাগিনী, তোহাক বস্তুৱে নাটল? কোন ছাৰ কলস ভাঙ্গল। হামাৰ ঘৰে দধি-লৱণু কে পুছত? নদী বহাইতে পাৰো, তাহেক নিমিতে কৃষ্ণক অতয়ে শাস্তি কয়লি?"

নাটখনিত সর্বমুঠ সাতোটা শ্লোক আছে। গীতৰ সংখ্যা আঠটা। গীতবোৰত

ক্রমে সিন্ধুৰা, বৰাড়ি, গৌৰী, কামোদ, কানাড়া, বেলোৱাৰ, তুড়, ভাটিয়ালী আৰু কল্যাণ আদি ৰাগৰ কথা উল্লেখ আছে।

কৃষ্ণভক্ত মাধৱদেৱে বালক কৃষ্ণৰ চল-চাতুৰিৰ মাজেৰে তেওঁৰ ঐশ্বৰিকত্ব প্রকাশ কৰি *অর্জুন-ভঞ্জন* নাট ৰচনা কৰিছে। কাহিনী উপস্থাপন, চৰিত্র চিত্রণ আৰু ভক্তিধর্ম প্রচাৰ— এই আটাইৰে সংমিশ্রণত *অর্জুন-ভঞ্জন* নাট মাধৱদেৱৰ এক মহৎ সৃষ্টি হিচাপে পৰিগণিত হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ দধি মথনৰ দৃশ্যত কৃষ্ণ চৰিত্র কি ৰূপত ফুটি উঠিছে আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ শিশু কৃষ্ণ চৰিত্রটি আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

৩.৪.৩ নাটখনিৰ চৰিত্রসৃষ্টি

চৰিত্র নাটৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান। চৰিত্রসমূহ স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে সমুজ্জ্বল নহ'লে নাট্যৰস ব্যাহত হয়। নাটকীয় কাহিনীৰ বিকাশ চৰিত্র অবিহনে সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। চৰিত্রৰ নিখুঁত চিত্রণে কাহিনী এটাক চিত্তাকর্ষক কৰি তুলিব পাৰে। কাহিনী আৰু চৰিত্র অবিহনে নাট্যৰসৰো সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে অঙ্কীয়া নাটসমূহত অকল কাহিনীৰ মাজেৰে ৰস সৃষ্টিত মনোনিবেশ কৰা নাছিল। আধুনিক নাট্যকাৰসকলে চৰিত্রৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰাৰ দৰে মহাপুৰুষজনায়ো তেওঁৰ নাটসমূহত চৰিত্র সৃষ্টিত সৃজনী প্রতিভাৰ পৰিচয় দিছিল। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও তেওঁৰ নাটসমূহৰ চৰিত্র সৃষ্টিত প্রতিভাৰ স্বাক্ষৰ ৰাখি থৈ গৈছে। অঙ্কীয়া নাটসমূহত ৰস সৃষ্টিৰ যোগেদি ভগৱান শ্রীকৃষ্ণ ঐশ্বৰিক মহিমা প্রকাশৰ প্রতি অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা হৈছে। শঙ্কৰদেৱৰ নাটত পূর্ণ অৱতাৰ শ্রীকৃষ্ণৰ মহিমা প্রকাশৰ বিপৰীতে মাধৱদেৱৰ নাটত শিশু কৃষ্ণৰ চল-চাতুৰী, ঠেহ-দুষ্টালি প্রদর্শন কৰা হৈছে। মাধৱদেৱৰ নাটকেইখনৰ মুখ্য চৰিত্র হৈছে শিশু কৃষ্ণ। সেয়েহে আমি আলোচনা কৰিবলগীয়া *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখনিৰো মুখ্য চৰিত্র হৈছে শিশু কৃষ্ণ।

নাটখনৰ আন চৰিত্রসমূহ হৈছে যশোদা, ৰোহিণী, নন্দ, নলকুবেৰ, মণিগ্রীৱ, গোপিনীসকল আৰু গোপ বালকসকল। তলত আমি নাটখনৰ চৰিত্রসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

- *শ্রীকৃষ্ণ ঃ* মাধৱদেৱৰ নাট-ঝুমুৰাৰ শ্রীকৃষ্ণ শিশুসুলভ কার্যকলাপেৰে পূর্ণ অথচ পৰম পুৰুষ ভগৱানৰ অপূর্ব সংমিশ্রণেৰে বিস্ময় বালকৰ ৰূপ মাথোন। আমাৰ আলোচ্য *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত মাধৱদেৱে কৃষ্ণ চৰিত্রত চিৰন্তন মানৱ শিশুৰ অভিমান, ক্ষোভ, চতুৰালি, উদ্ভণ্ডালি আদি ইমান সজীৱ ৰূপত অঙ্কন কৰিছে যে আন বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ ক'তো তেনে ৰূপ প্রকাশ পোৱা নাই। *অর্জুন-ভঞ্জনৰ* শিশু কৃষ্ণৰ চৰিত্রৰ চিত্রণ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ এক অপূর্ব সম্পদ বুলি মানিব পাৰি।

  অর্জুন-ভঞ্জন নাটত নাট্যকাৰে কৃষ্ণৰ চৰিত্রৰ দুতৰপীয়া ৰূপ দাঙি ধৰিছে। নাটত শিশু কৃষ্ণই যমলার্জুন ভঙ্গ কৰি কুবেৰৰ দুই পুত্রক শাপমুক্ত কৰিছে। গতিকে তাত তেওঁৰ ঐশ্বৰিক মহিমা প্রকাশ পাইছে। কিন্তু সেইটি শিশুয়েই উমলি-জামলি মাকৰ স্তনপান কৰিবলৈ ঠেহ পাতিছে। মাকে দধিমথন কৰি থকা সময়ত মথনি দণ্ডত ধৰি মাকক আমনি কৰিছে— "হে মাই তোহাৰি তন পান কৰিতে বহুত ইচ্ছা হুয়া আছে। হামাকু তন পান কৰাৱ। হামু তনপান কৰিয়ে খেলানে চলব।"

  আখাৰ পৰা উতলি পৰিব পৰা গাখীৰ নমাবলৈ যশোদাই কৃষ্ণক আধা স্তন পান কৰা অৱস্থাতে মাটিত থেকেচা মাৰি থোৱাত খঙতে সাধাৰণ শিশুৰ দৰেই তেওঁ পটা গুটিৰে মথনি দণ্ড ভাঙিছে, দধিবোৰ সিঁচৰতি কৰিছে, যিমান পাৰে নিজে খাইছে আৰু বান্দৰকো খুৱাইছে। মাকে কৃষ্ণৰ তেনে কার্যত তেওঁক খং কৰি খেদি যাওঁতে মানৱ শিশুৰ দৰে মাকৰ ভয়ত চকু ঢাকি কান্দি কান্দি দৌৰি পলাইছে। কিন্তু মাকৰ দুখ দেখি নিজে ধৰা দিছে। এনেদৰে মাধৱদেৱে কৃষ্ণ চৰিত্রত সাধাৰণ মানৱ শিশুৰ ৰূপ অঙ্কন কৰিছে। কিন্তু নাট্যকাৰ মাধৱদেৱৰ মূল উদ্দেশ্য ভগৱান কৃষ্ণৰ মহিমা প্রচাৰ কৰা। সেইবাবে শিশু কৃষ্ণৰ চৰিত্রত সাধাৰণ মানৱ শিশুৰ ৰূপ প্রতিফলন কৰিলেও তেওঁ কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিক ৰূপটোক নাটত সুন্দৰভাৱে দেখুৱাইছে। নাটখনিৰ আৰম্ভণিৰ পৰা সামৰণিলৈকে কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিক ৰূপটো সজীৱ ৰূপত প্রকাশ পাইছে। যশোদাই গোপীসকলক তিৰস্কাৰ কৰি দধিমথন কৰি থকা সময়ত কৃষ্ণই নিজ মুখেৰেই নিজৰ মহিমা বর্ণনা কৰিছে, মাকে থেকেচা মাৰি থোৱা সময়তো খং দেখুৱাই কৃষ্ণই নিজৰ ঐশ্বৰিকত্ব সম্পর্কে উল্লেখ কৰিছে।

  আকৌ, সেইজন দুষ্ট কানাইক মাকে ঘৰৰ সমস্ত জৰী আনি বান্ধিবলৈ চেষ্টা কৰাৰ সময়ত দুই আঙুল জৰী কম হয়। কৃষ্ণৰ এই মহিমা দেখি গোপীসকল বিস্মিত হৈছে। মাক যশোদাক তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ মহিমা সোঁৱৰাই দিছে এনেদৰে— "হে মাই, কৃষ্ণক মহিমা নাহি দেখত, অতয়ে জৰী জোৰায়া বন্ধন কৰিছ তব কি বান্ধিতে পাৰহ? অতয়ে মহিমা দেখিয়ে তথাপি জ্ঞান নাহি উপজল?"

ৰোহিণীয়েও কৃষ্ণৰ মহিমা দেখি যশোদাক কৃষ্ণক জৰী বন্ধনৰ পৰা মুকলি কৰি দিবলৈ অনুৰোধ কৰিছে। মাক যশোদাই কিন্তু ৰোহিণী প্ৰমুখ্যে গোপীসকলে কৃষ্ণৰ অতখিনি গুণ বৰ্ণনা কৰাৰ পাছতো তেওঁৰ বন্ধন মুক্ত কৰিবলৈ নিবিচাৰিলে। বাৰে বাৰে চেষ্টা কৰিও কৃষ্ণক বান্ধিবলৈ অপাৰগ হোৱাত মাকৰ শ্ৰম দূৰ কৰিবলৈ কৃষ্ণই আপুনি বান্ধ লৈছে। কাৰণ কৃষ্ণ জগতৰ অধীন। ভক্তা জননী যশোদাৰ মনৰ কামনা তেওঁ পূৰণ কৰিছে। কৃষ্ণই নিজেই তেওঁৰ অতৰ্ক প্ৰভাৱৰ কথা বৰ্ণাইছে— "হামু অতয়ে মহিমা দেখাৱল, তবহু হামাক নাহি জানল। হামাক বান্ধিতে আশা কয়কহু তবহু বহুত শ্ৰম পাৱল। হামু আপুনে বন্ধন যাব নাহি লেহু তব কি হামাক বান্ধিতে পাৰব? হামু ভকত বৎসল গুণে ভকতক অধীন। হামাৰি ভক্তা জননীক মন পূৰণ কৰহু।"

নাটখনিৰ মাজে মাজে থকা সূত্ৰধাৰৰ বচনতো নাট্যকাৰে ভগৱান কৃষ্ণৰ মহিমা বৰ্ণনা কৰি গৈছে। যশোদাই কৃষ্ণক জৰীৰে বন্ধাৰ পিছত সূত্ৰধাৰে বচন মাতিছে— "কৃষ্ণ ভকতিক মহিমা কি কহব? অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ ঈশ্বৰ হৈয়া ভকতক অধীন," এই বুলি সূত্ৰধাৰে ভক্ত আৰু ভগৱানৰ স্বৰূপ ঘোষণা কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

মাধৱদেৱৰ ঝুমুৰাসমূহত শ্ৰীকৃষ্ণৰ অলৌকিক মহিমাৰ স্থান নাই। প্ৰথম নাট *অর্জুন-ভঞ্জনত*হে কৃষ্ণৰ অলৌকিক মহিমাৰ কথা বৰ্ণনা আছে। শিশু কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে এনে অলৌকিক মহিমাৰ প্ৰকাশ ঘটিছে।

যশোদাই কৃষ্ণক জৰীৰে উৰলত বান্ধি থোৱাৰ পাছত কৃষ্ণই নাৰদৰ শাপত শাপগ্ৰষ্ট কুবেৰ পুত্ৰদ্বয়ক যমলার্জুন ভঙ্গৰ দ্বাৰা মুক্ত কৰিছে। শাপৰ পৰা মুক্ত হৈ নিজ দিব্যৰূপ ধাৰণ কৰি নলকুবেৰ আৰু মণিগ্ৰীৱই কৃষ্ণক স্তুতি কৰিছে। কৃষ্ণৰ পৰামৰ্শ মতে দুয়ো নিজ স্থানলৈ গমন কৰিছে। সেই সময়ত কৃতজ্ঞতাত দোঁ খাই পৰা কুবেৰ পুত্ৰদ্বয়ৰ বচনতো নাট্যকাৰে কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিক ৰূপৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁলোকৰ মন-প্ৰাণত কৃষ্ণ নামকে ধ্যান কৰি থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে।

এনেদৰে *অর্জুন-ভঞ্জনত* মাধৱদেৱে কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰত এহাতে মানৱ শিশু আৰু আনহাতে পৰমেশ্বৰৰ ৰূপৰ চিত্ৰ অঙ্কন কৰি দুমুখীয়া চিত্ৰ এখনি দাঙি ধৰিছে। শিশু কৃষ্ণৰ কৌতুকপূৰ্ণ কাৰ্যতে নাট্যকাৰৰ বিমল আনন্দ। মাধৱদেৱে যুক্তিৰে কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিকত্ব প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ নগৈ মাতৃ আৰু শিশুৰ মাজত হোৱা স্নেহ সিক্ত সংঘৰ্ষৰে ভক্তিধৰ্ম প্ৰচাৰৰ আদৰ্শ দেখুৱাইছে। *অর্জুন-ভঞ্জনৰ* বাহিৰে তেওঁ আন ঝুমুৰাসমূহতো শিশু কৃষ্ণৰ আঁকোৱগোজ মনোভাৱ, টেঙৰালি, দুষ্টালি, উদণ্ড স্বভাৱ আদি ৰূপেৰে কৃষ্ণ চৰিত্ৰটি সজাই নিজস্ব প্ৰতিভা প্ৰদৰ্শন কৰিছে। মাধৱদেৱৰ *অর্জুন-*

ভঞ্জন নাটৰ কৃষ্ণ চৰিত্ৰ এটি মনোমোহা আৰু অনন্য চৰিত্ৰ হিচাপে চিত্ৰিত হৈছে।

➢ *যশোদা ঃ* স্ত্ৰী চৰিত্ৰৰ প্ৰাধান্য মাধৱদেৱৰ নাট-ঝুমুৰাকেইখনৰ এটি উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। শ্ৰীকৃষ্ণৰ শিশু চৰিত্ৰটিক নায়ক হিচাপে অঙ্কন কৰাৰ বিপৰীতে নাৰী চৰিত্ৰবিলাকৰ ভিতৰত যশোদাৰ চৰিত্ৰই অন্যতম। শিশু কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰৰ দৰে যশোদাৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ মাজেৰেও মাধৱদেৱে এনে এগৰাকী চিৰন্তন মাতৃৰ ছবি অঙ্কন কৰিছে। আন কোনো বৈষ্ণৱ সাহিত্যত এনে তুলনা পাবলৈ নাই।

অর্জুন-ভঞ্জন নাটৰ এটি উজ্জ্বল চৰিত্ৰ হ'ল কৃষ্ণৰ মাতৃ যশোদা। আন অঙ্কীয়া নাটৰ দৰে গীত আৰু সূত্ৰধাৰৰ নিৰ্দেশৰ প্ৰাধান্য থাকিলেও মাধৱদেৱৰ নাটত কৃষ্ণ আৰু যশোদাৰ চৰিত্ৰ অধিক সজীৱভাৱে জিলিকি আছে। নাটখনিত যশোদাক গ্ৰাম্য জীৱনৰ পটভূমিত ৰূপ দিয়া হৈছে। মাধৱদেৱে যশোদাক নানা ৰূপত দেখুৱাইছে, যেনে— এগৰাকী চিৰন্তন মাতৃ, সু-গৃহিণী, সুযোগ্যা পত্নী, ৰাজৰাণী, পুত্ৰৰ কঠোৰ শাসন কৰোঁতা আৰু এগৰাকী মুখৰা স্বাভিমানী স্ত্ৰীৰ ৰূপত। *ভাগৱত পুৰাণ*ৰ এটি মনোৰম চৰিত্ৰ যশোদা এগৰাকী মর্যাদাসম্পন্ন নাৰীও। মাধৱদেৱৰ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ যশোদা এগৰাকী অত্যন্ত মোহনীয়া মাতৃ। শঙ্কৱদেৱৰ নাটৰ ৰুক্মিণী, সত্যভামা আদি নাৰীৰ দৰে যশোদাও কৃষ্ণ ভক্তা। কিন্তু এই ভক্তি মাতৃস্নেহৰ নিদর্শন। *অর্জুন-ভঞ্জন*ত মাতৃ যশোদাই পুত্ৰ কৃষ্ণৰ সান্নিধ্যত এক পৰমার্থিক আনন্দ লাভ কৰিছে। দধি মথি থাকোতে কাষতে উমলি থকা কৃষ্ণক দেখি তেওঁৰ হিয়া পুত্ৰস্নেহত উথলি উঠিছে, কৃষ্ণভক্তা যশোদাৰ বাবে কৃষ্ণ হ'ল— "তুহো হামাৰি কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা, মাথাক মুকুট, শিৰৰ ভূষণ, গলাৰ সাতসৰী, কর্ণৰ কুণ্ডল, কৰৰ কঙ্কণ।" তেওঁ সেই সময়ত কৃষ্ণৰ শিশুকালৰ চমৎকাৰিত্বৰ বর্ণনা কৰিবলৈও পাহৰা নাই।

পুত্ৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি অশেষ স্নেহ থকা সত্ত্বেও এগৰাকী কঠোৰ পুত্ৰ শাসিকা ৰূপেৰে যশোদা এগৰাকী দায়িত্বশীলা নাৰী। কৃষ্ণৰ সামান্য দুখত মাতৃ হৃদয় গলি যোৱাৰ দৰে কৃষ্ণৰ দোষত যশোদা আছিল সমানে কঠোৰ। *অর্জুন-ভঞ্জন*ত স্তনপানত সন্তুষ্ট নহৈ কৃষ্ণই মথনি দণ্ড ভাঙি, দধি-লৱণু খাই উৎপাত কৰিছে, বান্দৰকো খুৱাইছে, তেনেস্থলত যশোদাই পুত্ৰক কঠোৰ শাস্তি দিছে। গোপিনীসকলে, ৰোহিণীয়ে বাধা দিয়া স্বত্বেও তেওঁ কৃষ্ণক জৰীৰে বান্ধিছে। নিজৰ সন্তানক শাসন কৰাটো মাতৃৰ একচেতিয়া অধিকাৰ। সেয়ে গোপীসকলে বাধা দিওঁতে তেওঁৰ খং দুগুণে চৰিছে। গোপীসকলক সাৱধান কৰি তেওঁ কৈছে— "আহে গোৱালীসব ওহি কৃষ্ণক বন্ধন কতিহো ছোডবি নাহি। যোহি বন্ধন ছোড়ে ইহাক গতি তাহেক কৰব। হামু নিষ্ট কয় বোলল। বৃদ্ধ নন্দে দেখোক আসিয়া।" ইয়াৰ দ্বাৰা যশোদা যে নন্দ ৰজাতকৈয়ো অধিক কঠোৰ শাসিকা আছিল তাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

নাটখনিত যশোদাৰ চৰিত্ৰত এগৰাকী ৰাজৰাণী আৰু অন্যহাতেদি এগৰাকী

সুগৃহিণীৰ ৰূপ প্ৰকাশ পাইছে। নিজৰ ঘৰতে কাম কৰা দাসীসকলক দধি মথন কার্যত সন্তুষ্ট নহৈ তেওঁ নিজে মথনি দণ্ড হাতত লৈছে বেছি লৱণু পোৱাৰ আশাত। ঘৰত কর্তব্য সুচাৰুৰূপে পালন কৰাত তেওঁ অধিক সচেতন। তেনে ক্ষেত্ৰত তেওঁ এগৰাকী সুগৃহিণী। যশোদাৰ কামৰ মাজেৰে নাট্যকাৰে দেখুৱাব খুজিছে জীৱন আৰু জীৱিকা নির্বাহৰ বাবে ভক্তসকলে মন-প্ৰাণ সমর্পণ কৰি কাম কৰে। যশোদা আছিল স্বাভিমানী নাৰী। যদিও ৰাজৰাণী, নিজৰ পুত্ৰক শাসন কৰাত তেওঁ অটল, তাত আছিল তেওঁৰ স্বাভিমান। ৰোহিণীয়ে কৃষ্ণক বান্ধিবলৈ যেতিয়া যশোদাক বাধা দিছিল, তেতিয়া তেওঁৰ আক্ৰোশ দুগুণে বাঢ়িল। সেয়ে তেওঁ কৃষ্ণক জৰীৰে বান্ধিবলৈ অটলভাৱে ৰৈ উত্তৰ দিছিল— "গর্ভক ছৱালক বান্ধয়ে নাহি পাৱল দেখিয়ে গোপীসৱ হাসিয়ে উপালম্ভ বোলব ।কৃষ্ণক নাহি বান্ধয়ে হামু ছাড়ব নাহি।"

যশোদাৰ চৰিত্ৰত নাট্যকাৰে এগৰাকী সাধাৰণ গাঁৱলীয়া মুখৰা নাৰীৰ চৰিত্ৰও প্ৰতিভাত হৈছে যাৰ ফলত চৰিত্ৰটি বেছি মানৱীয় গুণসম্পন্না হৈ পৰিছে। ৰাজৰাণী হ'লেও ৰাণীৰ মর্যাদাতকৈ গৃহ কর্মৰ তাগিদা আৰু পুত্ৰৰ শাসন, ঘৰুৱা শৃঙ্খলা তেওঁৰ বাবে বেছি গুৰুত্বপূর্ণ। চেনেহৰ পুত্ৰক উৰলৰ সৈতে বন্ধা কার্যত নন্দ ৰজাৰ লগত যি কাজিয়াৰ সৃষ্টি হৈছে, তাত যশোদা অতি আকর্ষণীয়হে হৈ উঠিছে। ঘৰৰ গৃহিণী হিচাপে, পুত্ৰৰ শাসক হিচাপে সকলো অধিকাৰ তেওঁৰ। নন্দ ৰজাই বহু কথা শুনোৱাৰ প্ৰত্যুত্তৰ তেওঁ স্পষ্টভাৱে দিছে— "তুহু গৃহেৰ কোন অধিকাৰ। ইহাৰ ভাল মন্দ কি জানহ। হামু গৃহেৰ গৃহিণী। সব অধিকাৰ হামাৰ।" ঘৰৰ আন গোৱালীসৱকো তেওঁ কঠোৰ নির্দেশ দিছে।

যশোদাৰ চৰিত্ৰৰ এই সকলোবোৰ দোষ-গুণক চেৰ পেলাই নাট্যকাৰে তেওঁৰ চৰিত্ৰত যি বাস্তৱ ৰূপ অঙ্কন কৰিছে— সেয়া হৈছে তেওঁৰ চিৰন্তন মাতৃৰূপ। যশোদাৰ পুত্ৰস্নেহৰ মাজেৰে ভগৱানৰ ঐশ্বৰিক ৰূপটো নাট্যকাৰে মহিমামণ্ডিত কৰি তুলিছে। তেওঁৰ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটকে ধৰি আন ঝুমুৰাসমূহত যশোদাৰ স্নেহময়ী মাতৃৰ যি ছবি অঙ্কন কৰিছে সেয়া সচাঁকৈয়ে অতুলনীয় মাতৃ চৰিত্ৰ। যশোদাৰ পুত্ৰ স্নেহ এজন সৎ সাধকৰ ভক্তিৰ দৰেই গভীৰ আৰু নির্মল। সেই স্নেহ বান্ধোনত সাঙোৰ খাই ভগৱানেও পুত্ৰৰূপে, গৰখীয়া ৰূপে তেওঁৰ গৃহ উজলাই তুলিছিল।

- *নন্দ ঃ অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ আন এটা চৰিত্ৰ হৈছে নন্দ ৰজা। নাটকীয় কাহিনীত চৰিত্ৰটোৰ ভূমিকা অতি ক্ষন্তেকীয়া। নাটকীয় কাহিনীৰ সামৰণি অঙ্কত নন্দ-যশোদাৰ দাম্পত্য কলহৰ সময়ছোৱাতহে নন্দই দেখা দিছে। কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিকত্ব প্ৰমাণ কৰাৰ বাবেই আৰু দর্শক-পাঠকক হাস্যৰস প্ৰদানৰ বাবেই নন্দ চৰিত্ৰটিৰ সৃষ্টি। নন্দ গোৱালসকলৰ ৰজা হ'লেও ৰাজোচিত গুণ তেওঁৰ গাত প্ৰকাশ পোৱা নাই। তাৰ পৰিৱর্তে সাধাৰণ গাঁৱৰ লোকৰ দৰে গ্ৰাম্যদোষযুক্ত চৰিত্ৰৰে তেওঁ নাটত দেখা দিছে। অর্জুন গছজোপাৰ মাজত উৰলৰ সৈতে বান্ধ খাই থকা 'মাণিক পুতলী' কৃষ্ণক

দেখা পাই তেওঁ কৃষ্ণক আথে-বেথে কোলাত তুলি লৈছে। বৃদ্ধ বয়সত কত তপস্যাৰ ফলতহে তেওঁ কৃষ্ণক পুত্ৰ ৰূপে পাইছে, তেনে স্নেহৰ পুত্ৰক যশোদাই তেনেদৰে বান্ধি থোৱা বুলি জানি তেওঁৰ খং মুৰৰ চুলি পালেগৈ। যশোদাক তেওঁ নানা ধৰণে গালি গালাজ পাৰিলে— "আহে দাসীক দাসী, বান্দী, ঢাণ্ডী, গোৱাৰী, ওহি প্ৰাণপুত্ৰ কৃষ্ণক কমন অপৰাধে গৰুক পাগে যৈচন ঘাটচোৰ শত্ৰুক বান্ধয় তোহো সোহি পৰকাৰে বন্ধন কয়লি?" তেওঁ আকৌ কৈছে— "তুহু কি নিমিত্তে মানুষী ভেলি? ৰাক্ষসতো ধিক" নন্দৰ এনে আচৰণৰ দ্বাৰা ৰাজোচিত গুণৰ পৰা সাধাৰণ চহা পুৰুষৰ আচৰণহে প্ৰকাশ পাইছে। আনহাতেদি গোৱালৰ ৰজা হিচাপে তেওঁৰ দাম্ভিকতা নাটত স্পষ্ট হৈ পৰিছে। যশোদাক তেওঁ শুনাইছে— "হামাৰ ঘৰে দধি-দুগ্ধ লৱণু কে পুছত? নদী বহাইতে পাৰো। তাহেৰ নিমিতে কৃষ্ণক অতয়ে শাস্তি কয়লি?" এই বুলি যশোদাক মাৰিবলৈও তেওঁ খেদি গৈছে। ৰোহিণীয়ে বাধা দিয়াতহে ক্ষান্ত হৈছে।

নন্দৰ পুত্ৰ বৎসলতা চৰিত্ৰটিৰ মাজেৰে অতি সুন্দৰভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। চেনেহৰ পুত্ৰৰ প্ৰতি শাস্তি বিধানতহে তেওঁ যশোদাৰ সৈতে কাজিয়াত লিপ্ত হৈছে। মূলত নন্দ-যশোদাৰ দাম্পত্য কলহৰ বৰ্ণনা নথকা সত্ত্বেও মাধৱদেৱে কৃষ্ণ চৰিত্ৰৰ মহত্ব দেখুৱাবলৈ আৰু সাধাৰণ দৰ্শক-পাঠকক হাস্যৰসৰ স্বাদ দিবলৈ নাটৰ পৰিসমাপ্তিত নন্দ চৰিত্ৰটিৰ অৱতাৰণা কৰিছে।

জানি থোৱা ভাল

*ভাগৱত পুৰাণ*ৰ মতে দ্ৰোণ নামৰ এজন বসুৱে তেওঁৰ পত্নী ধাৰাৰে সৈতে ভগৱানক নিচেই আপোন ৰূপে পাবলৈ বাঞ্ছা কৰি তপস্যাত মগ্ন আছিল। তেওঁলোকৰ এই আকাঙক্ষাৰ ফল স্বৰূপে দ্বাপৰ যুগৰ শেষত দুয়ো স্বামী-স্ত্ৰী নন্দ আৰু যশোদা ৰূপে পৃথিৱীত জন্ম লাভ কৰে।

- *ৰোহিণী ঃ* ৰোহিণী বলৰামৰ মাতৃ। নিজৰ পুত্ৰ বলৰামতকৈ কৃষ্ণক তেওঁ বেছি মৰম কৰে। তেওঁ নিজেই কৈছে— "ওহি কৃষ্ণক আপুন পুত্ৰ বলাইতো শত গুণ অধিক দেখো।" প্ৰাণৰ পুতলী কৃষ্ণৰ দুখ তেওঁ সহ্য কৰিব নোৱাৰে। যশোদাৰ দৰে তেৱোঁ কৃষ্ণভক্তা। যশোদাই কৃষ্ণক জৰীৰে বান্ধিবলৈ ওলোৱা কাৰ্যত তেওঁ যশোদাক বাধা দিছে— "হে সখী যশোদে, আহু তোহো কি ভেলি? গোকণ্ঠ পাশে কৃষ্ণক বান্ধিতে লেলি? তোহাৰি ঐচন কঠিন হৃদয় ভেলি?"

যশোদাই কৃষ্ণক সাধাৰণ মানৱ শিশুৰ দৰে আচৰণ কৰিছে যদিও কৃষ্ণৰ কাৰ্যকলাপৰ দ্বাৰা তেওঁ যে সাধাৰণ মানৱ শিশু নহয়, সেই কথা ৰোহিণীয়ে ভালদৰে বুজি পাইছে। বাৰে বাৰে জৰীৰে বন্ধা সত্ত্বেও যেতিয়া দুই আঙুল জৰী কম হোৱা

বাবে যশোদাই কৃষ্ণক বান্ধিব পৰা নাই, তেতিয়া ৰোহিণীয়ে কৃষ্ণৰ স্বৰূপ বুজি যশোদাক মিনতি কৰিছে— "হে সখী তোহাৰি গোৱে লাগো, ওহি কৃষ্ণক প্রতি কোপ তেজহ। দেখো, অতয়ে জৰী জোৰায়া কি কৃষ্ণক বান্ধিতে পাৰহ।"

ৰোহিণী চৰিত্রটি এটি শান্ত, মার্জিত চৰিত্র। নন্দই যশোদাক মাৰিবলৈ খেদি যাওঁতে তেৱেঁই বাধা প্রদান কৰিছে। যশোদাই কৃষ্ণক উৰলৰ পৰা বান্ধ খুলি নিদিবলৈ ৰোহিণী প্রমুখ্যে গোপিনীসৱক যি সতর্কবাণী শুনাইছে, তেতিয়াও নিচেই কম যদিও ভগৱান কৃষ্ণৰ স্বৰূপ প্রকাশত ৰোহিণী চৰিত্রটিয়ে যথেষ্ট বৰঙণি যোগাইছে।

ইয়াৰ বাহিৰেও *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত গোপিনীসৱ, গোৱালসৱ, গোপবালক আৰু দেৱতা দ্বয়ৰ চৰিত্র অঙ্কিত হৈছে। মাধৱদেৱৰ দৃষ্টিত গোপীসকল কৃষ্ণৰ পৰম ভক্তা। কৃষ্ণক যশোদাই জৰীৰে বান্ধিবলৈ লওঁতে দুই আঙুল জৰীয়ে নোজোৰা কার্যত তেওঁলোকৰ ভক্তপ্রাণ আকুল হৈ পৰিছে। যশোদাক তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ মহিমা বর্ণাইছে। গোৱালসকলেও বাত-বৃষ্টি নোহোৱাকৈ অর্জুন গছজোপা বাগৰি পৰাত আশ্চর্য প্রকাশ কৰিছে। গোপ বালকসকলে দুই দিব্য পুৰুষে অর্জুন গছজোপাৰ পৰা বাজ হৈ কৃষ্ণক তুতি কৰাৰ কথা নন্দক জনালে— "ওহি বৃক্ষ হন্তে অগনি সমান ৰূপ ধৰিয়ে দুহু দিব্য পুৰুষ বাজ হুয়াকহু কৃষ্ণক দণ্ডৱতে পৰনাম কৰিয়ে বহুত তুতি কয়ল।"

সেইদৰে নাটৰ দুই চৰিত্র দেৱতাদ্বয়— নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱৰ বচনতো কৃষ্ণৰেই মহিমা বন্দিত হৈছে। কৃষ্ণৰ হাতত মুক্তিলাভ কৰি দেৱতাদ্বয়ে কৃষ্ণক— "পৰমপুৰুষ পুৰুষোত্তম, দেৱক পৰম দেৱতা" বুলি প্রণাম কৰিছে। শেষত 'কৃষ্ণ নাম' তেওঁলোকৰ দেহ, মন, প্রাণত সদা জাগ্রত থকাৰ কথাকে হৃদয়ত ধৰি কৃষ্ণক তুতি কৰি নিজ স্থানলৈ গমন কৰিছে।

নাটকীয় কাহিনীৰ গতিশীলতা ৰক্ষা কৰাত চৰিত্রকেইটিৰ সংযোজন হৈছে যদিও কৃষ্ণ আৰু যশোদাৰ চৰিত্রৰ তুলনাত আন চৰিত্রসমূহ নিষ্প্রভ। নাট্যকাৰে চৰিত্রসমূহৰ মাজেৰে ভগৱান কৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য প্রকাশ কৰিছে মাথোন। মুঠতে চৰিত্রসমূহৰ মাজেৰে নাট্যকাৰে নাটৰ মূল উদ্দেশ্য বজাই ৰাখিবলৈ সমর্থ হৈছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ যশোদাৰ চৰিত্রত চিৰন্তন মাতৃৰ ৰূপ প্রতিফলিত হৈছে। চমুকৈ আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ নন্দ যশোদাৰ কাজিয়াত সমসাময়িক গ্রাম্য সমাজৰ জীৱন কি দৰে প্রতিফলিত হৈছে আলোচনা কৰক। (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

৩.৪.৪ নাটখনিৰ ৰস বিচাৰ

অঙ্কীয়া নাটৰ ৰস সম্বন্ধে আমি ইতিমধ্যে কিছু কথা অধ্যয়ন কৰি আহিছোঁ। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে সৃষ্টি কৰা অঙ্কীয়া নাটসমূহৰ দৰে মাধৱদেৱৰ নাটসমূহতো ভক্তিৰসে প্রাধান্য লাভ কৰিছে। মূলতঃ বৈষ্ণৱ ধর্ম প্রচাৰৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি শঙ্কৰদেৱে দেখুৱাই যোৱা পথকে অনুসৰণ কৰি মাধৱদেৱে নাট ৰচনাত হাত দিছিল। নাট্যকাৰ হিচাপে মাধৱদেৱে পাঠক-দর্শকৰ ৰুচিৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা কৰিব পাৰিছিল। *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত শিশু কৃষ্ণই মাকৰ গাখীৰ খাব বিচৰা, যশোদাই কৃষ্ণক মাটিত থেকেচা মাৰি থোৱা, কৃষ্ণৰ উদ্ভণ্ডালিত মাক যশোদাই গৰুৰ পঘাৰে উৰলত বান্ধি থোৱা, কৃষ্ণই যমলার্জুন ভঙ্গ কৰা, নলকুবেৰ-মণিগ্রীৱই মুক্তি লাভ কৰা আৰু শেষত নন্দ যশোদাৰ কলহৰ মাজেৰে নাট্যকাৰে সর্বসাধাৰণ লোকক আমোদ দিব পাৰিছিল।

ইতিমধ্যেই উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে শঙ্কৰদেৱৰ জীৱন কালত ৰচনা কৰা মাধৱদেৱৰ প্রথম নাট *অর্জুন-ভঞ্জনত* অঙ্কীয়া নাটৰ ভালেখিনি বৈশিষ্ট্য প্রকাশ পাইছে। নাটখনিত ভক্তিৰ শ্রেষ্ঠত্ব প্রতীকৰ যোগেদি দৃশ্যমান হৈছে। সাংসাৰিক মায়াৰ বান্ধোনেৰে বন্দী জীৱই ভোগবাদী জীৱনলৈ আশা কৰে। জগতৰ পৰম পুৰুষ কৃষ্ণক পুত্রৰূপে পোৱাৰ পাছতো যশোদাৰ পার্থিৱ বস্তুৰ প্রতি থকা মোহে সংসাৰৰ প্রতি থকা আসক্তিকে দেখুওৱা হৈছে। ইয়াত বাৎসল্য, হাস্য আৰু বিস্ময় বা অদ্ভুত ৰসৰ সমাবেশ ঘটিছে যদিও ভক্তিৰসেই নাটখনিৰ প্রধান ৰস। চৰিত্রসমূহৰ কার্য-কলাপৰ মাজেৰে বাৎসল্য, হাস্য আৰু বিস্ময় অথবা অদ্ভুত ৰসৰ প্রকাশ ঘটিছে যদিও এই আটাইবোৰেই অৱশেষত ভক্তিৰসৰ নির্মল সাগৰত নিমজ্জিত হৈছে।

নাটখনিৰ আৰম্ভণিতে শিশু কৃষ্ণই মাক যশোদাক দথিমথন কৰি থকা কার্যত বাধা দি গাখীৰ খাবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। মাকেও পুত্র স্নেহত কাষতে উমলি থকা পুত্রৰ গুণ গাই গাই দধি মথিছে। কৃষ্ণই গাখীৰ খাবলৈ ইচ্ছা কৰাত মাকে তেওঁক গাখীৰ খুৱাইছে। যশোদাই "ওহি চণ্ড বালক পয়োধৰ নাপায়া অৱ ছোড়ৰ নাহি। ইহাক তনপান কৰায়ে পঠাএঞা"— বুলি কোলাত তুলি স্তনপান কৰাইছে। ইয়াতে পুত্রৰ প্রতি থকা যশোদাৰ চিৰন্তন মাতৃ ৰূপ প্রকাশিত হৈছে। পুত্রৰ প্রতি থকা মাতৃৰ স্নেহে নাটখনিত বাৎসল্য ৰসৰ সৃষ্টি কৰিছে।

কৃষ্ণক স্তনপান কৰাই থকা অৱস্থাত গোৱালীসকলে আখাত বহাই থৈ অহা গাখীৰ উতলি পৰিব বুলি খবৰ দিয়াত যশোদাই কৃষ্ণক মাটিত থেকেচা মাৰি থৈ গাখীৰ নমাবলৈ গ'ল। কৃষ্ণই খণ্ডত মথনি দণ্ড ভাঙি, লৱণু খাই উদ্ভণ্ডালি কৰাত যশোদাই তেওঁক জৰীৰে উৰলত টানি বান্ধি থ'লে। সেই সময়ত ৰোহিণী প্রমুখ্যে গোৱালীসকলে কৃষ্ণক তেনেদৰে বান্ধি নথ'বলৈ যশোদাক কাতৰ অনুৰোধ কৰে। গোপীসকলে কৃষ্ণক তেনেদৰে বন্ধা দেখি শোকত ভাগি পৰে। ৰোহিণীয়েও কৃষ্ণক গৰুৰ পঘাৰে বন্ধাত যশোদাক— "তোহাৰি ঐচন কঠিন হৃদয় ভেলি" বুলি দুখ প্রকাশ কৰিছে। কৃষ্ণৰ প্রতি থকা মাতৃসকলৰ এনে স্নেহত বাৎসল্য ৰসৰ প্রকাশ ঘটিছে। *অর্জুন-ভঞ্জনত* মুঠ আঠোটা গীত আছে। এই আঠোটা গীতত কৃষ্ণৰ মহিমা অতি চিত্তাকর্ষক ৰূপত বর্ণনা কৰা হৈছে। যশোদা, গোপিনী, গোপবালকসকলৰ সৈতে থকা কৃষ্ণৰ সম্পর্ক অতি মনোমোহা ভাবত গীতবোৰত প্রতিফলিত হৈছে। মাধৱদেৱে গীত, পদ আৰু চৰিত্রত বাৎসল্য ৰসৰ সমাৱেশ ঘটাই পাঠক আৰু দর্শকৰ মনত বাৎসল্য-প্রীতি জগাই তুলিছে। সেই বাৎসল্য ৰসেই অৱশেষত ভক্তিৰসলৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে।

নাটখনিত পৰম পুৰুষ কৃষ্ণৰ শিশু লীলাত বিস্ময় ৰস প্রকাশ পাইছে। কৃষ্ণক উৰলত বন্ধাৰ পিছত তেওঁ উৰল চোঁচোৰাই নি যমলার্জুন গছজোপাৰ মাজেৰে সৰকি যাবলৈ চেষ্টা কৰিছে। ফলত তেওঁৰ স্পর্শত নাৰদৰ দ্বাৰা শাপগ্রস্ত কুবেৰৰ দুই পুত্র নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱই মুক্তি লাভ কৰিছে। বাত-বৃষ্টি, বজ্রপাত একো নোহোৱাকৈ প্রকাণ্ড গছজোপা বাগৰি পৰাত আৰু তাৰ মাজতে কৃষ্ণক বান্ধ খাই থকা অৱস্থাত দেখি সকলোৰে মনত পৰম বিস্ময়ৰ ভাব উদয় হৈছে। নাটত সূত্রধাৰে গোপসকলৰ মনত এনে বিস্ময়-অদ্ভুত-আশ্চর্যজনক কথাৰে চিন্তা এনেদৰে উদ্রেক কৰিছে— "গোৱালসকলে পৰম অদভূত দেখিয়ে চৌপাশে ফিৰি চিৰি চাৱত, বিস্ময় হয়া অন্যোঅন্যে বোল।" বালক কৃষ্ণৰ এনে কার্যত অকল গোপসকলৰ মাজতে নহয়, সর্বসাধাৰণ লোকৰ মনতো বিস্ময় ভাৱৰ উদ্রেক হোৱা স্বাভাৱিক। নাট্যকাৰে বালক কৃষ্ণৰ কার্যকলাপেৰে এনেদৰে নাটখনিত বিস্ময়, অদ্ভুত ৰসৰ সমাৱেশ ঘটাইছে।

নাটখনিৰ সামৰণিত হাস্যৰসৰো আভাস পোৱা যায়। নাটখনিৰ তৃতীয় স্তৰত নন্দ-যশোদাৰ দাম্পত্য কলহৰ মাজেৰে তেনে হাস্যৰসৰ প্রকাশ ঘটিছে। মূলত নোহোৱা সত্ত্বেও নাট্যকাৰে নন্দ যশোদাৰ গৃহ কন্দলৰ মাজেৰে আৰু তেওঁলোকৰ গ্রাম্য দোষযুক্ত বাক্-বিতণ্ডাৰ মাজেৰে হাস্যৰসৰ সৃষ্টি কৰিছে। *হৰিবংশত* এনে কন্দলৰ মাথোন আভাসহে পোৱা যায়। নন্দ-যশোদাৰ বাক্-বিতণ্ডাত যেনে ধৰণৰ ভাষা আৰু প্রকাশভঙ্গী ব্যৱহাৰ হৈছে সেয়া বাস্তৱধর্মী সামাজিক নাটকৰ ওচৰ চপা। নন্দ-যশোদাৰ গ্রাম্য কলহৰ দৃশ্য শঙ্কৰদেৱৰ 'পাৰিজাত হৰণ' নাটৰ শচী আৰু সত্যভামাৰ গ্রাম্য ৰুচিসম্পন্ন বাক্যৰ সৈতে কিছু পৰিমাণে ৰিজাব পাৰি। কৃষ্ণক গৰুৰ পঘাৰে বন্ধা কার্যত নন্দই যশোদাক গালি পাৰিছে। নন্দৰ কথাত যশোদায়ো মনে মনে থকা নাই। সাধাৰণ গাঁৱৰ মুখচোকা

তিৰোতাৰ দৰে তেৱোঁ নন্দৰ কটু কথাৰ উত্তৰ সমানে দিছে— "আহে বুঢ়িয়া, কাহেৰ আগে ঐচন ৰাগ দেখাৱত ? তোহাৰি ভাৱনা চুৰ কৰব। তোহু হামাৰি ৰাখোৱাল। নিশাভাগে উঠিয়ে কলস কণ্ডিয়া বাঞুকা শিকিয়া জুড়িয়া কন্ধে কৰিয়ে মলিন বসন পাৰিয়ে গোষ্ঠক চলবি, ধেনু ৰাখবি, গাই দুহিবি, দধিক ভাৰ বহিবি। হামু কণকটা, ঝনকটা, যে যে বস্তু দেৱত তাহেক ভোজন কৰবি। তুহু গৃহৰ কোন অধিকাৰ থিক ?" নন্দ-যশোদাৰ এনে কন্দলত গাঁৱৰ সাধাৱণ শ্রেণীৰ স্বামী-স্ত্রীৰ মাজৰ কন্দলৰ চিত্র ফুটি উঠিছে। এনে প্রকাশভঙ্গীয়ে সাধাৱণ লোকৰ মনত হাস্যৰসৰ সৃষ্টি কৰে।

অর্জুন-ভঞ্জন নাটৰ শিশু কৃষ্ণক অসাধাৱণ বুদ্ধিসম্পন্ন মানৱ শিশু হিচাপে চিত্রিত কৰিলেও কৃষ্ণৰ পৰম পুৰুষ ৰূপৰ ঘোষণা এইখন নাটতে বেছিকৈ পোৱা যায়। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নাটখনিৰ ঠায়ে ঠায়ে সাধাৱণ মানৱ শিশুৰ ব্যৱহাৰ আৰু চৰিত্রৰে কৃষ্ণ চৰিত্রক সজালেও তেওঁক সর্বশক্তিমানৰূপেও প্রতিপন্ন কৰিছে। সূত্রধাৰৰ বচনৰ মাধ্যমেৰে তেওঁ জনগণক ঈশ্বৰ যে সর্বশক্তিমান, জগতৰ আত্মা, পৰম দেৱতা এই কথা প্রতীয়মান কৰিছে। আনকি কৃষ্ণই নিজেও নিজৰ কথা প্রকাশ কৰি তেওঁৰ ঈশ্বৰত্ব প্রমাণ কৰিব খুজিছে— "হামু কোটি কোটি ব্রহ্মাণ্ডক নায়ক। ব্রহ্মাদিদেৱক পৰম দেৱতা।" কোনো ঠাইত নাটৰ বচনৰ মাজতে "শ্রীকৃষ্ণ মানুষ ভাৱ দেখায়া" আৰু "সোহি সময়ে শ্রীকৃষ্ণ নিজ যোগমায়া বেকত কৰল" আদিত ভগৱানৰ স্বৰূপ প্রকাশ পাইছে। ৰোহিণী প্রমুখ্যে গোপীসকলেও "প্রভাৱ দেখিয়ে হামু জানল, ওহি জগতক কাৰণ নাৰায়ণ" আদিত ঈশ্বৰৰ ঈশ্বৰত্বৰ আভাস ফুটি উঠিছে।

এনেদৰে *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত বাৎসল্য, হাস্য, অদ্ভুত বা বিস্ময় আদি ৰসৰ সমাবেশ ঘটিছে যদিও ভগৱান কৃষ্ণৰ শিশু ৰূপৰ মাজেৰে ভক্তিৰসে প্রাধান্য লাভ কৰিছে। ভক্তিধর্ম প্রচাৰৰ অর্থে ৰচনা কৰা অঙ্কীয়া নাটসমূহত সকলো ৰসেই অৱশেষত ভক্তিৰসত মিলিত হয়। *অর্জুন-ভঞ্জন*তো বাৎসল্য, হাস্য আৰু কৃষ্ণৰ কার্যৰে বিস্ময় ৰসৰ মাজতো ভক্তিৰসৰ নিজৰা ফল্গুধাৰাৰ দৰে প্রৱাহিত হৈ আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ মাধৱদেৱৰ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত কি কি ৰসৰ সমাৱেশ ঘটিছে? (৭৫টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা নাটসমূহৰ ভিতৰত *অর্জুন-ভঞ্জন* নাট বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। *অর্জুন-ভঞ্জনত* এটা স্বয়ং সম্পূর্ণ কাহিনী পোৱা হৈছে। অঙ্কীয়া নাটৰ বৈশিষ্ট্যও এই নাটখনিত পোৱা যায়। *ভাগৱত পুৰাণৰ* দশম স্কন্ধ, *হৰিবংশৰ* তেষষ্ঠিতম অধ্যায় আৰু বিল্বমঙ্গল বা লীলাশুকৰ *কৃষ্ণ কর্ণামৃতৰ* শ্লোকৰ আধাৰত *অর্জুন-ভঞ্জনৰ* কাহিনী ভাগ ৰচিত হৈছে। যমলার্জুন ভঙ্গ কৰি কুবেৰ পুত্রদ্বয় নলকুবেৰ আৰু মণিগ্রীৱক নাৰদৰ শাপৰ পৰা মুক্ত কৰি পুনৰ জীৱন দান কৰায়ে হ'ল নাটখনিৰ মূল বিষয়।
- এই নাটখনিৰ কাহিনীভাগ শিশু কৃষ্ণ আৰু মাতৃ যশোদাৰ মাজত হোৱা স্নেহসিক্ত বিৰোধ, যমলার্জুন ভঙ্গ আৰু নন্দ আৰু যশোদাৰ দাম্পত্য কলহ — এই তিনিটা স্তৰৰ মাজেদি বিকশিত হৈছে। অৱশ্যে যমলার্জুন ভঙ্গৰ জৰিয়তে কৃষ্ণ মাহাত্ম্য প্রকাশ আৰু ভক্তিৰসৰ পৰিৱেশ সৃষ্টিয়েই নাটখনিৰ ঘাই উদ্দেশ্য। শঙ্কৰদেৱৰ অঙ্কীয়া নাটসমূহৰ দৰে মাধৱদেৱৰ এই নাটখনিৰো প্রধান লক্ষ্য দর্শক-পাঠকক ভক্তিৰসত নিমজ্জিত কৰোৱা। তাৰ বাবে নাটখনিৰ আৰম্ভণিৰ পৰা শেষলৈকে ভগৱান কৃষ্ণৰ পৰম পুৰুষৰ স্বৰূপ প্রকাশ কৰা হৈছে।
- শঙ্কৰদেৱৰ দৰে মাধৱদেৱেও তেওঁৰ নাটত ব্রজাৱলী ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে। *অর্জুন-ভঞ্জনত* ব্রজাৱলী ভাষাৰ প্রয়োগ হৈছে। কিন্তু মাধৱদেৱেৰ নাট বা ঝুমুৰাবিলাকৰ ভাষা সেই সময়ৰ কথিত অসমীয়া ভাষাৰ বেছি ওচৰ চপা।
- মাধৱদেৱৰ নাটৰ ঘাইকৈ শিশু কৃষ্ণ আৰু মাতৃ যশোদাৰ চৰিত্রই প্রধানভাৱে ঠাই পাইছে। *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰো মুখ্য চৰিত্র শিশু কৃষ্ণ আৰু মাতৃ যশোদা। শিশু কৃষ্ণক অপৰিসীম বুদ্ধি, চল-চাতুৰী, ঠেহ-ভেম, উদ্ধতালি আদিৰে সাধাৰণ মানৱ শিশু ৰূপ সমাজৰ মাজত দাঙি ধৰিছে যদিও নাটখনিৰ সর্বত্রতে কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিক ৰূপটোৰ কথা নাট্যকাৰে সোঁৱৰাই আছে। কাহিনী, চৰিত্র, সংলাপ আৰু ভগৱান কৃষ্ণৰ শিশুলীলাৰ মহত্ত্বৰে *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটখনি মাধৱদেৱৰ এখনি পূর্ণাঙ্গ নাট হিচাপে স্বীকৃত হৈছে।

৩.৬ অধিক জানিবলৈ

১) গোস্বামী, পূর্ণচন্দ্র (সম্পাঃ) (১৯৮০); *শ্রীশ্রী মাধৱদেৱৰ কাব্যামৃত;* গোলাঘাট ঃ জ্যোতি প্রকাশ।

২) চলিহা, ভৱ প্রসাদ (১৯৮৭); *মাধৱদেৱৰ সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ শ্রীমন্ত শঙ্কৱদেৱ সংঘ।

৩) ডেকা হাজৰিকা, কৱৰী (১৯৯১); *মাধৱদেৱ ঃ সাহিত্য, কলা আৰু দর্শন;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা।

৪) নেওগ, মহেশ্বৰ (১৯৭০); *অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা;* গুৱাহাটী ঃ নিউ বুক ষ্টল।

৫) নেওগ, মহেশ্বৰ (১৯৮৯); *শ্রীশ্রীমাধৱদেৱ;* গুৱাহাটী ঃ শ্রীমন্ত শঙ্কৱদেৱ সংঘ।

৬) বর্মন, শিৱনাথ (সম্পাঃ)(১৯৯৭); *অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (দ্বিতীয় খণ্ড);* গুৱাহাটী ঃ আনন্দৰাম বৰুৱা ভাষা-কলা-সংস্কৃতি সংস্থা।

৭) বৰুৱা, বিৰিঞ্চি কুমাৰ (সম্পাঃ)(১৯৮৩); *অঙ্কীয়া নাট;* গুৱাহাটী ঃবুৰঞ্জী আৰু পুৱাতত্ত্ব বিভাগ।

৮) বৰুৱা, সত্যপ্রসাদ (২০০১); *নাট্য নিৱন্ধ;* গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

৯) ভৱালী, শৈলেন (১৯৯০); *নাটক আৰু অসমীয়া নাটক;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশ।

১০) শর্মা, সত্যেন্দ্রনাথ (১৯৮৬); *অসমীয়া নাট্য-সাহিত্য;* গুৱাহাটী ঃ সৌমাৰ প্রিণ্টিং এণ্ড পাব্লিচিং প্রাইভেট লিমিটেড।

১১) শর্মা, সত্যেন্দ্রনাথ, (২০০৮); *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত;* গুৱাহাটী ঃ সৌমাৰ প্রিণ্টিং এণ্ড পাব্লিচিং প্রাইভেট লিমিটেড।

১২) শইকীয়া, অজিত (সম্পাঃ) (২০০৮); *ছশ বছৰৰ অঙ্কীয়া নাট, পৰম্পৰা আৰু পৰিৱর্তন;* দুলীয়াজান ঃ পথাৰ প্রকাশন।

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যশোদাৰ দধি মথন কার্যৰ লগত জড়িত ঘটনাটোৰ বিৱৰণ... ...শিশু কৃষ্ণৰ মনোভাৱ... ...শিশু কৃষ্ণই মাক যশোদাই দধি মথন কৰি থাকোঁতে কেনে আচৰণ প্রদর্শন কৰিছিলে তাৰ আধাৰত তেওঁৰ শিশু ৰূপৰ আলোচনা।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ কাহিনীৰ উল্লেখ... ...শিশু কৃষ্ণক কেন্দ্র কৰি কাহিনী-ভাগ কিদৰে আগবাঢ়িছে তাৰ আলোচনা... ...কাহিনীৰ বিভিন্ন স্তৰত প্রত্যক্ষ কৰা শিশু কৃষ্ণৰ আচৰণৰ আধাৰত শিশু কৃষ্ণৰ চৰিত্রটোৰ বিশ্লেষণ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত শিশু কৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ মাতৃ যশোদাৰ সম্পর্কৰ চমু লেখ... ...কাহিনীভাগৰ অগ্রগতিৰ লগে লগে যশোদ চৰিত্রটোৰ কার্যকলাপে কি ৰূপ লৈছে তাৰ আভাস... ...নাটৰ কাহিনীভাগৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিত যশোদাই প্রদর্শন কৰা আচৰণৰ মাজেদি তেওঁৰ মাজত নিহিত চিৰন্তন মাতৃগৰাকীৰ ৰূপ চিত্রণ।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত নন্দ ৰজাৰ আৰির্ভাৰ ক'ত কেনেকৈ হৈছে... ...তেওঁ

বন্ধনযুক্ত অৱস্থাত শিশু পুত্ৰ কৃষ্ণক প্ৰত্যক্ষ কৰি কি মনোভাৱ পোষণ কৰিছিল...
...একমাত্ৰ পুত্ৰ কৃষ্ণক পত্নী যশোদাই তেনেদৰে বান্ধি থোৱাত পিতৃ হিচাপে তেওঁৰ মনত সৃষ্টি হোৱা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ আলোচনা।

৩.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ নাট্যকৃতি সম্পৰ্কে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ মাধৱদেৱৰ ঝুমুৰাৰ বৈশিষ্ট্য বিচাৰ কৰি এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জনৰ* কাহিনীভাগক নিটোলভাৱে গঢ় দিয়াত নাট্যকাৰে ক'ৰ ক'ৰ পৰা সমল আহৰণ কৰিছে? বুজাই লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জনৰ* নাটকীয় কাহিনীভাগৰ বিকাশত তিনিটা স্তৰ প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ পোৱা যায় — সেই স্তৰ তিনিটা কি কি?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ মাজেদি মাতৃ-পুত্ৰৰ চিৰ শাশ্বত সম্পৰ্কটো কিদৰে ফুটি উঠিছে?

প্ৰশ্ন ৬ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণত নাট্যকাৰ কিমান দূৰ সফল হৈছে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৭ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত কৃষ্ণ আৰু যশোদাৰ চৰিত্ৰত চিৰন্তন শিশু আৰু মাতৃৰ ছবি কিদৰে প্ৰতিফলিত হৈছে বিচাৰ কৰক।

প্ৰশ্ন ৮ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জন* নাটত শিশু কৃষ্ণৰ চৰিত্ৰৰ মাজেৰে কৃষ্ণৰ ঐশ্বৰিক মহিমা কেনেদৰে প্ৰকাশ পাইছে বিশ্লেষণ কৰক।

প্ৰশ্ন ৯ ঃ "*অর্জুন-ভঞ্জন* নাটৰ ঘাই ৰস ভক্তি"— এই যুক্তিৰ আধাৰত এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ১০ ঃ শঙ্কৰদেৱৰ নাট আৰু মাধৱদেৱৰ নাটৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ১১ ঃ *অর্জুন-ভঞ্জনত* নাট্যকাৰে কি দৰে হাস্যৰসৰ প্ৰকাশ ঘটাইছে?

প্ৰশ্ন ১২ ঃ প্ৰসংগ সংগতি দৰ্শাই ব্যাখ্যা কৰক—

ক) হে বাপু কৃষ্ণ, তুহো হামাৰি কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা, মাথাক মুকুট, শিৰৰ ভূষণ, গলাৰ সাতসৰী, কৰ্ণৰ কুণ্ডল, কৰৰ কঙ্কণ।

ঘ) অৰুণ অধৰ দুহো কোপে কম্পাৱত
ওষ্ঠ কামুৰি ধৰি দন্ত।
পটাপুত্ৰ হানি মথনি মাঠি-ভাঙ্গিএ
খুপি বৈঠল ভগৱন্ত।।

*** ***** ***